

О. Ю. Коломієць

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИДИЧНИХ ТОВАРИСТВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., одразу після аграрної реформи 1861 р., по всій Російській імперії, в тому числі і в Україні, що перебувала в її складі, почалося творення юридичних товариств на громадських засадах. Проблема вивчення історії становлення та діяльності цих організацій в Україні в дорадянські часи, на наш погляд, є досить актуальною. По-перше, наукові громадські організації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишили помітний слід у вітчизняній науці, техніці, культурі, громадсько-політичному житті. І серед наукових самодіяльних об'єднань гуманітарного профілю найбільш поширеними і впливовими були саме юридичні товариства. Вони стали центрами гуртування широких верств російської та української інтелігенції. В цих своєрідних професійних клубах правники одержували можливість вільного інтелектуального спілкування і дослідження теоретичних та прикладних проблем правознавства, не затиснутих лещатами офіційної науки. Юридичні товариства відігравали помітну роль у політичному житті країни, впливаючи на формування суспільної думки, ліберальної за своєю сутністю, а значить - опозиційної урядові. А тому дослідження діяльності цих товариств дозволяє повніше відтворити суспільно-політичне становище на межі двох століть – ХІХ і ХХ, як у Росії взагалі, так і в Україні, зокрема. По-друге, досвід роботи наукових юридичних товариств дорадянських часів може стати у нагоді у нашому сьогоденні, яке теж проходить на зламі століть. А як свідчать спеціалісти, такі переломні епохи мають багато спільних рис і в політиці, і в економіці, і в культурі та науці. Важливим надбанням дорадянських юридичних товариств, яким могли б скористатися сучасні подібні утворення, є їх активна робота в напрямках: поєднання теоретичних розробок з практичним життям, поширення правових знань і відомостей у суспільстві (правова культура і свідомість нашого народу і сьогодні залишаються все ще на низькому рівні), обговорення найактуальніших юридичних проблем поточного періоду, сприяння вдосконаленню юридичної освіти, допомога молодим ученим-юристам у їх подальшій науково-дослідницькій роботі. Місцеві юридичні товариства могли б активізувати юридичну видавничу діяльність із різних галузей права. По-третє, діяльність юридичних товариств дорадянського періоду залишається ще мало дослідженою.

Так, безпосередньо створення та діяльності юридичних наукових товариств за радянських часів знайшли відображення у працях А.Д.Степанського [1] та А.Г.Горіна [2, с. 117-123], а з проголошенням незалежної України цю проблему студіювали Б.Переженик, М.Подрезова [3], І.Б.Усенко [4, с. 105-113], С.Максимова [5, т.3, с. 65; 6, т. 3, с. 94; 7, т. 4, с. 242].

Проте синтетична наукова праця з історії започаткування та діяльності вітчизняних юридичних наукових товариств ХІХ – початку ХХ ст. з в історико-юридичній науці на сьогоднішній день відсутня.

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИДИЧНИХ ТОВАРИСТВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У даній статті автор ставить своїм завданням висвітлити історію творення вітчизняних юридичних товариств, більш докладно розглядаючи організації, що створювалися при університетах, які в дорадянські часи вважалися провідними центрами розвитку науки.

Ідея започаткування юридичних товариств прийшла в Росію та в Україну з-за кордону. Так, у 50-і – на початку 60-х рр. ХІХ ст. у Західній Європі виникли Тулузька академія законодавства (1851 р.), Лондонське юридичне товариство (1855 р.), Берлінське юридичне товариство (1858 р.), Мадридська академія правознавства і законодавства (1860 р.), Мюнхенське юридичне товариство, Віденське юридичне товариство та ін. Основна мета діяльності цих товариств, як свідчать їх статuti, полягала у сприянні розвитку правничої науки та співпраці юристів науковців і практиків [8].

У Російській імперії юридичні товариства стали з'являтися тільки після відміни кріпосного права в 1861 р. і в період проведення інших реформ. Хоча, як свідчать сучасники, в пресі про необхідність утворення громадських організацій правників почали говорити ще в 1860 - 1861 рр., а в Астрахані та Іркутську навіть приступили до практичного втілення в життя цих задумів. У квітневому випуску за 1862 р. «Журналу Міністерства юстиції» було надруковано «Проект устава русского юридического общества» анонімного автора. В період підготовки та впровадження судових статутів 1864 р. у різних регіонах держави масово виникали об'єднання, гуртки, зібрання правознавців як практиків, так і науковців для обговорення нововведень, передбачуваних реформою судоустрою та судочинства. Разом з тим, бурхливий розвиток капіталістичного виробництва в пореформеній Росії створював об'єктивні передумови для підвищення ролі науки в юридичному оформленні суспільних відносин. У країні виник надзвичайний попит на юридичну літературу та періодику, з'явилася гостра необхідність у розширенні тематики юридичних досліджень. Прискорений розвиток юридичної науки та освіти був необхідний і для підготовки висококваліфікованих кадрових працівників для пореформеного суду, прокуратури і шойно створеної адвокатури. Виникала нагальна потреба в такій організації наукових студіювань, яка б допускала колективну працю вчених, забезпечувала б тісний зв'язок науки з практикою. Всім цим вимогам у дорадянські часи найбільшою мірою відповідали громадські об'єднання – юридичні товариства. Процес їх творення в Російській імперії йшов досить повільно і болісно. Ліберальні за своїм спрямуванням, товариства надто складно вписувалися у життя країни, яка тільки робила перші кроки на шляху до прогресу і була сповнена феодальними пережитками, включаючи і державно-правову надбудову. Про це наочно свідчили і контрреформи, і політична реакція, що розпочалася у 80-і рр. ХІХ ст. Спеціалісти стверджують, що тільки на початку ХХ ст. у Російській імперії виникла достатньо розгалужена мережа більш-менш зрілих юридичних товариств. Але навіть у свої кращі часи, на відміну від інших товариств, юридичні не отримали можливості створити координуючий центр для своєї діяльності в межах усєї країни. Всі намагання, що робилися в цьому напрямку, натикалися на стійку протидію бюрократичного апарату, який стояв на сторожі самодержавних порядків. Тільки раз у дорадянські часи, в 1875 р., юристи Росії спромоглися зібратися на

загальноросійський з'їзд, дозволений урядом «у якості експерименту». Не зважаючи на досить обмежений порядок денний, що укладався під суворим наглядом цензури, з'їзд мав великий резонанс у правничих колах. Це не сподобалося представникам урядової адміністрації, а тому в подальшому клопотання представників юридичного цеху на проведення подібних форумів визнавалися несвоєчасними і категорично відхилялися [4, с. 106].

За підрахунками російського правознавця А.Г.Горіна, в дореволюційні часи в Російській імперії існувало 20 юридичних товариств (щоправда, науковець допустився помилки й одне і теж товариство порахував двічі під різними назвами – спочатку як Новоросійське, а потім як Одеське). Отже, з уточненням, юридичних товариств було 19: Московське, Петербурзьке, Казанське, Кавказьке, Курське, Київське, Одеське (при Новоросійському університеті), Катеринославське, Ярославське, Харківське, Катеринодарське, Саратовське, Бакинське, Юр'ївське, два Варшавських, Томське, Приамурське, Благовіщенське [2, с. 118]. Професор І.Б.Усенко в своїй статті згадує ще й гуртки, так звані юридичні бесіди, що діяли впродовж короткого терміну в українських містах Катеринославі (1863 р.), Кам'янці-Подільському (1863-1864 рр.), Херсоні (1865), Керчі (1866 р.) та Миколаєві (1866 р.) [4, с.106]. Як бачимо, обидва науковці до своїх переліків включили Катеринославське товариство. Тоді буде логічним до реєстру А.Г.Горіна додати ще чотири українських товариства (якщо Горін визнає повноцінним Катеринославське юридичне товариство, то чому б не визнати й інші, що стоять в одному ряду у списку Усенка). Отже, можна зробити висновок, що в другій половині XIX - на початку XX ст. у межах Російської імперії офіційно діяло 23 юридичних товариства. Статистичні дані, які містяться у звітах товариств, дають можливість визначити приблизну кількість членів вітчизняних юридичних товариств - близько 1,5 тис. чоловік [2, с. 118].

Першим у Росії науковим правничим товариством з офіційно затвердженим статутом стало Московське юридичне товариство, започатковане в 1865 р. У ньому працювали провідні спеціалісти різних галузей права: М.М.Ковалевський, С.А.Муромцев, І.М.Остроглазов, Н.Сергієвський, Д.А.Дріль і багато інших. Саме із середовища діячів цього товариства вийшла ініціатива скликання в 1875 р. з'їзду російських юристів. Але чи не найбільшою заслугою в діяльності Московського наукового юридичного товариства став випуск періодичних видань. Спочатку товариство заснувало «Юридическую газету», яка виходила в 60-ті роки XIX ст. в кількості 1200 примірників, а згодом зважалося на більш солідне видання - періодичний журнал «Юридический вестник». Він виходив у світ з незначними перервами з 1868 р. до 1892 р. З самого початку свого існування журнал був виключно юридичним (у досить вузькому розумінні цього поняття), тобто розробляв питання кримінального і цивільного права та процесу. Переломний етап у діяльності часопису настав у 1875 р. коли нові співробітники «Юридического вестника» Муромцев і Ковалевський запровадили на сторінках видання проблематику історії та філософії права. Згодом учені Янжул, Чупров, Зібер та Комаровський збагатили журнал питаннями політичної економії, фінансів і

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИДИЧНИХ ТОВАРИСТВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

міжнародного права. Часопис відстоював реформаторство Олександра ІІ, особливо реформи самоврядування – земську та міську, впровадження свободи слова, суду присяжних, гласності в судочинстві тощо. Це видання було дійсно видатним явищем у галузі юридичної науки. Але для юристів-практиків він був занадто складним і зарозумілим. Цим пояснюється досить незначна кількість його передплатників – не більше 1100. А цей факт свідчить, що проблема фінансування цього видання у всі часи була для Московського юридичного товариства справою непростю. До того ж, наприкінці 1892 р. було винесено урядове рішення про піддання журналу цензурі (далися взнаки його ліберальні переконання). Товариство сприйняло цю акцію як образу на адресу своїх діячів і ухвалило рішення про закриття журналу [9, с. 412-413].

Петербурзьке юридичне товариство постало 22 січня 1876 р. Відомо, що на час святкування свого 5-річчя товариство об'єднувало у своїх лавах 297 членів. З самого початку існування воно поділялося на три відділення: цивільного права і судочинства, кримінального права і адміністрації. Спираючись на положення статуту, Товариство збиралося на загальні зібрання двічі на рік для вирішення організаційних питань [10]. Крім того, відділення проводили власні засідання, на яких виголошувалися й обговорювалися наукові доповіді. Спочатку кожне наукове повідомлення подавалося до редакційної комісії відділення, а вже після його схвалення вносилось на публічний розгляд [11, с. 3-13]. У доповідях членів Петербурзького юридичного товариства Н.І.Стояновського, О.Ф.Кони, А.К.Ріхтера, А.О.Гордона, Н.М.Коркунова, А.Д.Градовського, Н.Д.Сергієвського, М.В.Красовського, В.Д.Кузьміна-Караваєва та ін. розроблялися проблеми меж губернаторської влади, всестанової волості, земських прибутків, впливу земств на розвиток народної освіти тощо. Тексти заслуханих доповідей друкувалися як додатки до протоколів засідань цивільного, кримінального або адміністративного відділень, а також у часописі товариства “Вестник права” [12]. Взагалі, видавнича діяльність вимагала значних фінансових витрат, які часто покривалися за рахунок дотацій самих товариств або окремих заможних юристів. Відомо, наприклад, що тільки в 1904-1905 рр. редактори “Вестника права” витратили на його видання 17 тис. власних заощаджень [13, с. 286].

В Україні першим постало Катеринославське юридичне товариство, засноване у липні 1863 р. як громадське об'єднання судових працівників]. Сформоване виключно з юристів-практиків, воно головним завданням вважало сприяння судовій реформі 1864 р., підготовку кваліфікованих кадрів для її здійснення, а також поширення та популяризацію юридичних знань у середовищі народних мас [14]. Товариство відзначалося своїми надто ліберальними поглядами, які особливо активно висловлювало під час революції 1905-1907 рр. Вже навесні 1905 р. Катеринославське товариство разом з іншими юридичними організаціями Росії висунуло ідею рівності всіх підданих російського імператора перед законом, вимагаючи недоторканості особи, свободи слова, друку, віросповідань, утворення спілок, проведення конституційних перетворень, залучення народних представників до законотворчої діяльності. Крім того, воно ініціювало подання до урядових

структур петицій з пропозиціями утвердження принципу незалежності і незмінності складу представників судової влади.

Київське юридичне товариство було започатковане при університеті св. Володимира в 1877 р. і поклало початок творенню в Україні наукових юридичних товариств. Згідно статуту, ця організація ставила за мету «розроблення вітчизняного права, налагодження зв'язків між юристами, як теоретиками, так і практиками, надання їм можливості знаходити як підтримку в їх працях, так і середовище для їх виголошення й обговорення» [15, с. 95-98]. Серед діячів Київського юридичного товариства були В.Г.Демченко, Г.В.Демченко, О.Ф.Кістяківський, К.А.Митюков, В.І.Синайський, В.О.Удінцев та інші. Товариство мало друкований орган – щорічник “Труды Киевского юридического общества, состоящего при императорском университете Св. Владимира», де вміщувало кращі доповіді своїх членів. Серед досліджень київських науковців слід назвати їх роботу над підготовкою до видання пам'ятки українського права “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Протоколи своїх засідань та звіти про діяльність ця організація публікувала як окремими виданнями, так і на сторінках журналу “Университетские известия”.

При Київському юридичному товаристві було започатковано з ініціативи О.Ф.Кістяківського спеціальне відділення звичаєвого права. Для відкриття цього відділення необхідно було внести зміни до статуту товариства, тому дебати з приводу доцільності подібних дій тривали протягом чотирьох засідань товариства [16, с. 9]. Крім того, за свідченням О.Кістяківського, пропозиція щодо відкриття відділення звичаєвого права зустріла протидію і з боку місцевого чиновництва, підтриманого деякими членами товариства [17, с. 338-348]. Точка зору Кістяківського та його прибічників перемогла, і при Київському юридичному товаристві розпочав роботу відділ звичаєвого права. Товариство проіснувало до 1917 р., проте його традиції продовжили юридичні товариства, що постали у Києві після подій Лютневої революції – Українське правниче товариство та Київське товариство юристів.

1879 р. було затверджено статут Одеського юридичного товариства при Новоросійському університеті, яке головним своїм завданням вважало “теоретичне і практичне розроблення права у всіх його галузях і поширення в суспільстві юридичних відомостей” [18]. Слід значити, що засновники товариства зуміли заручитися підтримкою ліберально налаштованого тогочасного міністра юстиції Д.Н.Набокова, завдяки протекції якого статут нового товариства було затверджено “без усіляких затримок і змін” [19, с. 13]. Його фундатором і першим головою став видатний історик права Ф.І.Леонтович. До товариства приймали осіб з вищою юридичною освітою, а також тих, хто кілька років займався адвокатською практикою, належав до судового відомства або обіймав адміністративні посади. Посійним членом Одеського юридичного товариства за своєю посадою був і одеський прокурор. Це товариство видавало журнал “Одесский вестник” і збірки наукових праць з актуальних проблем правознавства. Діячі товариства робили помітний внесок у розробку проектів державних нормативно-правових актів та у

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИДИЧНИХ ТОВАРИСТВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

вдосконалення існуючого законодавства. Зокрема, саме правникам Одеського юридичного товариства належить авторство проекту правил рибного лову в лиманах Чорного моря, а також вироблення низки пропозицій під час обговорення Судових статутів у 1880 р. з приводу подальшого розвитку їх основних принципів [20]. До числа активних діячів товариства належали юристи науковці та практики Леонтович, Шпилевський, Кудрявцев, Малінін та багато інших.

Харківське юридичне товариство при Харківському університеті з'явилося на межі ХІХ і ХХ ст., у 1900 р., за активного сприяння професора кафедри політичної економії та статистики І.М.Міклашевського. Ця установа з першого дня започаткування жваво реагувала на всі актуальні проблеми суспільного життя. За перші п'ять років діяльності товариства на його засіданнях було прочитано й обговорено 49 доповідей, кожна з яких являла собою важливу подію в громадському житті міста [21]. Кращі з доповідей були опубліковані у вигляді наукових статей у двох томах "Трудів" юридичного товариства. Найбільш активно у Харківському юридичному товаристві працювали його дійсні члени М.Й.Куплеваський, М.А.Гредескул, М.П.Чубинський, І.П.Білоконський та інші. На початок 1902 р. у складі товариства перебувало вже 175 дійсних членів [22, с. 71-76]. Крім того, існував інститут почесного членства. Так, за особливі заслуги перед юридичною наукою до складу почесних членів Харківського юридичного товариства були обрані провідні вітчизняні юристи М.М.Ковалевський, Б.М.Чичерін, А.І.Стоянов та А.Ф.Коні. Статутом товариства передбачалося також запровадження категорії "членів-соревнователів" - співробітників, які сприяли розвитку товариства власною працею, не сплачуючи членських внесків, і мали тільки дорадчий голос. Через події Першої російської революції Харківське юридичне товариство вже наприкінці 1905 р. змушене було призупинити свою діяльність, яка до 1917 р. так і не поновилася.

Таким чином, правове становище юридичних товариств визначалося їх статутами, які передбачали мету, склад, структуру цих організацій, регламент їх діяльності. Статути до 1906 р. затверджувалися міністром народної освіти або юстиції і міністром внутрішніх справ. У подальшому затвердження статутів створюваних товариств було децентралізовано і спрощено.

Організаційною засадою вітчизняних юридичних товариств слугував принцип автономії. Питання внутрішнього життя кожного товариства вирішувалися на загальних зборах його членів або виборним колегіальним органом – радою товариства. Контроль за діяльністю юридичних товариств здійснювався тими відомствами, в системі яких вони засновувалися. Фінансова база товариств, особливо провінційних, була надто слабкою. Державних субсидій вони не отримували навіть на проведення досліджень на замовлення урядових органів, існуючи виключно на внески своїх членів (5-10 крб. на рік або одноразово 100 крб.) та на пожертвування благодійників. З одного боку, нестатки коштів обмежували можливості товариств, особливо гальмували видавничу справу, а, з іншого боку, той факт, що товариства не отримували грошей від офіційних структур, надавало їм матеріальної незалежності від бюрократії та певної творчої свободи.

Як уже зазначалося вище, згідно до статутів юридичні товариства у своїй більшості створювалися для теоретичної і практичної розробки права і поширення юридичних відомостей і знань. Для досягнення цієї мети товариства мали право проводити періодичні збори, присвячені “всім розділам юридичних наук, не залишаючи осторонь проблем судової та адміністративної практики і звітів про законодавчий рух”, влаштовувати з дозволу уряду публічні лекції і з’їзди юристів, оголошувати конкурси на виконання наукових робіт у галузі права, надавати юридичні висновки з важливих суспільних питань і розробляти законодавчі проекти, видавати юридичні журнали, публікувати свої протоколи і звіти, дослідження і праці, засновувати бібліотеки” [23, 24].

До найвидатніших заслуг діяльності вітчизняних юридичних товариств слід віднести їх спроможність кардинального повернення правознавства до практичного русла. Цьому сприяли, перш за все, наукові інтереси товариств, які формувалися під безпосереднім впливом реформ 60-70-х рр. XIX ст. Тому на їх засіданнях найчастіше обговорювалися селянське питання, земське та міське самоврядування, проблеми адміністративного та фінансового права.

На протязі всієї своєї діяльності вітчизняні юридичні товариства приділяли великої уваги зарубіжним законодавчим нововведенням, вивчаючи, передусім, питання, що мали цінність для російського правового життя. Проте зв’язки юридичних товариств з європейською наукою не обмежувалися лише засвоєнням іноземного правового досвіду. Вітчизняні юридичні товариства прагнули до практичної співпраці із зарубіжними юристами. Особливо активно вони включилися в роботу Міжнародного союзу криміналістів, створивши при Петербурзькому юридичному товаристві Російську групу. Її члени підготували й прочитали багато доповідей та реферативних повідомлень про умовне засудження, умовно-дostroкове звільнення, правову охорону дитинства тощо. Російська група Міжнародного союзу криміналістів висловлювалася за доцільність впровадження в Росії за прикладом деяких іноземних держав умовного засудження та умовно-дostroкового звільнення, за зміцнення у кримінальному праві гарантій прав особи.

Об’єднуючи в своїх лавах прогресивних юристів, юридичні товариства дорадянського періоду пропагували ідеї правової держави, законності і правопорядку, пошквалювали юридичну думку, сприяли розвитку теоретико-правових досліджень, формували нове покоління юристів науковців і практиків.

Література:

1. Степанский А.Д. Общественные организации в России на рубеже XIX-XX ввек. – М., 1982.
2. Горин А.Г. Юридические общества дореволюционной России // Советское государство и право. – 1989. - № 7.
3. Пережняк Б., Подрезова М. Юридическое общество при Новороссийском университете // Юридический вестник. – 1994. – № 4.
4. Усенко І.Б. Перші вітчизняні юридичні товариства і український національний рух // Вісник Академії правових наук України. -Х., 1996. - № 6.
5. Максимова С.В. Катеринославське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. – К., 2001.
6. Максимова С.В. Київське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. – К., 2001.

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИДИЧНИХ ТОВАРИСТВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

7. Максимова С.В. Одеське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. – К., 2001.
8. Шимановский М.И. Исторический очерк образования и развития юридических обществ в России (Приложение к протоколу 19 февраля 1882 г. (заседаний юридического общества при Новороссийском университете) Отд. оттиск. – Одесса, 1882. – 26 с.
9. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. - Т. ХLI. – СПб., 1904.
10. Устав юридического общества при императорском С.-Петербургском университете. – СПб., 1894. – 12 с.
11. Юридическое общество при С.-Петербургском университете. – Т.IV. Протоколы 1882 года – Ч. I. Годовое собрание общества. – СПб., 1882.
12. Юридическое общество при С.-Петербургском университете. Протоколы 1880 года. Заседания гражданского отделения. – СПб., 1881. – 179 с.; Юридическое общество при С.-Петербургском университете. Протоколы 1883 года. Т.V. – Заседания гражданского отделения. – СПб., 1884. – 200 с.; Юридическое общество при С.-Петербургском университете. – Т.IV. Протоколы 1882 года. – Ч. I. II. Заседания уголовного отделения. – СПб., 1883. – 100 с.
13. Журнал министерства юстиции. – 1908. - № 4.
14. Екатеринославское юридическое общество // Журнал министерства юстиции. – 1864. – Т. 21.
15. Устав Киевского юридического общества, состоящего при университете св. Владимира // Сб. постановлений и распоряжений начальства по университету св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. – К., 1893.
16. Протоколы Киевского юридического общества за первую половину 1879 года. – К., 1980.
17. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885). – К., 1994. – Т. 1.
18. Устав Юридического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1880.
19. Протоколы заседаний Одесского юридического общества за 1889-1890 гг. – Одесса, 1891.
20. Протоколы заседаний Юридического общества, состоящего при императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1880. - №№ 1,2,3.
21. Южный край. – 1910. – 3 ноября.
22. Список членов Юридического общества при императорском Харьковском университете // Годичное торжественное заседание Юридического общества при императорском Харьковском университете. 1902 год. – Х., 1902.
23. Устав юридического общества в Варшаве. – Варшава, 1907.
24. Кістяковський А.Ф. О значении и цели юридических обществ в правовой жизни нашего отечества и об отношении их к судебной реформе (речь действительного члена общества, 1879) // Труды Киевского юридического общества (13-е приложение к Протоколам 1880 г.). – К., 1883.